

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.2.7>

НЕЗДОЛАННІ ТВОРЦІ «ДЕРЖАВИ СЛОВА»

Рецензія на нариси:

Демська-Будзуляк, Л. (2023). *Ті, що панують над зорями*. Кн. 1, 2. ВЦ «Академія»; Національна академія СБУ

Ніна Бернадська

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
бульвар Тараса Шевченка, 14, Київ, 01061, Україна
 <https://orcid.org/0000-0001-9217-2229>
nbernadska@gmail.com

На українській літературній мапі, задавалося б, залишилося небагато «білих плям», якщо брати за відлік 1991 рік, коли вона наповнювалася забороненими, забутими чи напівзабутими, цензурованими іменами, творами, фактами. Проте ця тезу спростовує започаткована Лесею Демською-Будзуляк серія «Українці: митці і спецслужби», оприявлена двома книгами-нарисами під спільною назвою «Ті, що панують над зорями»: виявляється, українські інтелектуали, маючи непересічні таланти оповідачів або науковців, або й поєднуючи їх, присвятили своє життя українській розвідці й контррозвідці, досягнувши в цій царині значних успіхів, однак їхня діяльність і до сьогодні здебільшого огорнута таємницями, недоумками, а то й відсутністю об'єктивної інформації. Отож мета авторки — заповнити лакуни в життєписах справжніх патріотів, які бачили сенс свого життя в боротьбі за українську державність. Ці науково-популярні нариси інтригують уже самою назвою, як і епіграфами: до першої книги прислужилися рядки поезії Ліни Костенко «Ті, що народжуються / Раз на століття...» (вони дивним чином корелюють із заголовком книги — не лише змістом, а й синтаксисом, що доповнює їхній вплив на читача), до другої — слова Симона Петлюри, які й сьогодні звучать пророче, бо актуалізовані в нашу сучасність, сучасність російсько-української війни: «Ти переможеш, Великий Народе Мученику, і переможеш не для того, щоб підбивати під себе чужі, не наші землі. Ти переможеш для спокійного будування могутньої Держави Української, для щасливої праці покоління майбутніх».

Книга перша праці Лесі Демської-Будзуляк «оздоблена» відомими іменами, що теж привертає увагу. Це рецензенти Іван Патриляк, доктор історичних наук, професор, який сьогодні служить у ЗСУ, і Микола Томенко, доктор політичних наук, професор Навчально-наукового гуманітарного інституту Національної академії СБУ, а також автори передмов голова СБУ генерал-лейтенант Василь Малюк і ректор Національної академії СБУ полковник Андрій Черняк. Саме в його дописі

розкривається символічність назви книги, адже гасло української розвідки: «Мудрі пануватимуть над зірками».

Не можна не сказати і про авторку. Леся Демська-Будзуляк поєднала різнобічні таланти науковиці (доктор філологічних наук, завідувачка відділу теорії літератури і літературної критики Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, професор кафедри українського ділового мовлення Національної академії СБУ) і письменниці, авторки поетичних і прозових книг, зокрема детективу «Літо психіатра». Отож, нариси написані фахово, легко читаються, викликають бажання гортати сторінку за сторінкою, зокрема й тому, що деякі з портретів нагадують реальні детективні історії, у невігданості яких, коли б не опертя на документальні свідчення, можна було б і засумніватися.

Скажімо, один із героїв книги Іван Вислоцький уважав професію розвідника своїм покликанням. Його професійний чин — це низка карколомних епізодів, які закінчувалися щасливо, незважаючи на балансування між життям і смертю (арешт у Києві 1914 року, історія зустрічей із сотником Хоминським на псевдо «Українець», із братом Олександром, псевдозаручини зі шпигункою-учителькою в Перемишлі, у пансіоні «руських девиць» тощо). Загалом у книзі першій пропонується п'ять історій про тих, для кого меч і книга стали сутністю життя: Павла Богацького, Юрія Гасенка, Івана Вислоцького, Дмитра Вітовського, Юрія Горського. Для літературознавця й поціновувача історичної прози найвідоміше в цьому переліку ім'я Юрія Горського, який під псевдонімом Горліс-Горський видав документальний роман-спогад «Холодний Яр» (1934). Цей текст став одним із творчих імпульсів для Василя Шкляра при написанні історико-авантюрного роману «Чорний ворон» (2009), присвяченого національно-визвольним змаганням на теренах Черкащини в 1921–1922 роках. Водночас Леся Демська-Будзуляк деталізує життєвий шлях Юрія Горського (справжнє прізвище — Городянин-Лісовський): чотирнадцятилітнім добровольцем

вирушив на фронт Першої світової війни, брав участь в українському підпіллі в першій половині 1920-х, був ув'язненим радянськими каральними органами в 1924–1931 роках, симулював божевілля, щоб зберегти життя, працював на сталінській новобудові, дружив з Олегом Ольжичем і Уласом Самчуком, відвідував 1942 року батьків Василя і Петра Чучупаків, холодноярців, організаторів спротиву, відновив їхні могили. Таким є супровід розвідувальної та контррозвідувальної діяльності цієї непересічної людини, у життєписі якої до сьогодні чимало невідомого, починаючи з точної дати народження до причин таємничого зникнення в 1946 році. Власне, таких історій-епізодів у книзі першій безліч — у кожному із розділів, присвячених окремим героям, учасникам національно-визвольних змагань 1917–1921 років.

Показово, що авторка не оминає увагою і наукового або художнього доробку своїх героїв — для читача-філолога це особливо цінно й важливо. Скажімо, літературознавчий спадок Павла Богацького — водночас і організатора Київської міліції часів Центральної Ради і Директорії, аналога сучасної СБУ — все ж відомий сучасним науковцям (шевченкознавчі статті, новелістика, спогади, перша в нашій науці «Мала літературна енциклопедія», останнє перевидання якої було в Сідней 2002 року), хоча й мало досліджений. Натомість про Юрія Гасенка сучасні українці майже не знають, хоча в західному світі він, перший український розвідник-дипломат, відомий як журналіст і письменник, автор науково-популярних праць, які формували думку європейців про Україну, а також книжки оповідань для дітей українських емігрантів «Ная із джунглів» (1920), яка популяризувала рідну мову. Перу професійного розвідника Івана Вислоцького належать два томи спогадів, книги про Павла Скоропадського, історію участі Українських січових стрільців в українських визвольних змаганнях, підручники з історії України, численні дописи до еміграційних українських газет і часописів.

Герої книги другої — переважно цивільні, проте із досвідом військової служби. Це такі відомі постаті, як професор-славіст, «український Мазаріні», очільник прометеївського руху, що об'єднував поневолені Росією народи, Роман Смаль-Стоцький, поет і науковець, активний учасник українського підпілля Олег Ольжич, а також маловідомі дипломат і мовознавець Володимир Мурський, публіцист Олександр Саліковський, історик права, дипломат, багатолітній ректор Українського вільного університету Андрій Яковлів. Авторка пропонує новий погляд на їхню діяльність — крізь призму співпраці зі спецслужбами, з Державницьким центром УНР в екзилі. Це непрості сюжети, бо в них чимало невідомого, прихованого, зважаючи на специфіку діяльності розвідника. Тому, скажімо, історії життя Юрія Гасенка та Олександра Саліковського

реконструюються завдяки спогадам їхніх сучасників — Євгена Чикаленка, Олександра Лотоцького, Ісаака Мазепи, Бориса Мартоса, Сергія Єфремова, Дмитра Дорошенка, Володимира Винниченка.

Загалом Лесі Демській-Будзуляк довелося опрацювати численні джерела: мемуари, епістолярій, оприлюднені архіви СБУ та військової розвідки України, напрацювання своїх попередників, — щоб максимально відтворити чин і патріотичну поставу видатних українців, які стали лицарями пера та кинджала. Така потужна інформаційна база зумовила звернення до цілого сузір'я імен вітчизняних інтелектуалів, зокрема письменників і літературознавців, які фігурують і в тексті книг, і в примітках: Івана Липи, Миколи Євшана, Уласа Самчука, Леоніда Білецького, Івана Огієнка, Микити Шаповала, Валер'яна Поліщука, Павла Зайцева, Наталі Романович-Ткаченко, Остапа і Юрія Луцьких. Загалом примітки в книзі дорівнюють за змістовим наповненням основному тексту — настільки вони вичерпні та деталізовані, цікаві для читача. Вони також засвідчують, як активно працюють українські вчені над відновленням історичної правди, заповненням її лакун. Наведу лише один приклад: коли у 2009 році було опубліковано монографію Павлини Дунай «Андрій Ніковський: долаючи межі часу», то через тавро ворога навіть етапи життя цього талановитого літературознавця, мовознавця, журналіста, бібліографа й політика були маловідомі, а сьогодні це ім'я фігурує не лише в тексті рецензованих книг, а й у томі сьомому «Енциклопедії історії України» (2010).

Водночас усіх героїв книги об'єднує ідея самовідданого служіння українській державі, віра в її щасливе майбуття. Авторка справедливо зазначає: «Коли змушені були опустити меч, вони підняли на вістря боротьби книгу. Книги зберегли те, що не вдалося відвоювати. Вони створили не просто “державу без території”, а “державу слова”».

До публікації книг Лесі Демської-Будзуляк тема про співробітництво українських митців зі спецслужбою радянського періоду обговорювалася стосовно Віктора Петрова (Домонтовича). Зокрема вона порушена в монографії Віри Агеєвої «Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича» (2006), де дослідниця прагне проаналізувати цю сторінку біографії письменника — співпрацю із радянською зовнішньою розвідкою, уважаючи, що альтернативою цій кар'єрі таємного агента для українського інтелектуала могло бути лише фізичне знищення. Леся Демська-Будзуляк згадує і про працю Катерини Лебедевої «Микола Глущенко — художник і шпигун» (2022), підсумовуючи, що «поєднання двох сюжетних ліній — про художника і про шпигуна — творить цілісну картину історичної епохи». Саме епохи радянської. Проте не можна не згадати, що для широкого загалу українців співпраця зі спецслужбами радянського

періоду формувала навколо людини негативний ореол, компрометувала її в очах суспільства, викликала неоднозначне ставлення. Очевидно, лише ознайомлення з архівами СБУ допоможе встановити істину, розкрити невідомі факти, зрозуміти причини тих чи тих рішень культурних діячів.

Це справа майбутнього, а поки можемо констатувати, що опубліковані науково-популярні

книги Лесі Демської-Будзуляк виконують кілька важливих місій: творять історію українських спецслужб, ширше — історію боротьби за українську державність протягом 1920–40-х років, пропагують видатні постаті української культури, стверджують позитивну думку про важливість і роль спеціальних служб для побудови сильної Української держави.

Рецензія надійшла до редколегії 27.02.2024